O KONTINUITĚ A DISKONTINUITĚ SOCIOLINGVISTICKÉHO VÝZKUMU: JAZYK, JAZYKY A INTERAKČNÍ PROCESY V HRADCI KRÁLOVÉ¹

JIŘÍ NEKVAPIL

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česko

NEKVAPIL, Jiří: On the continuity and discontinuity of sociolinguistic research: language, languages and interaction processes in Hradec Králové. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 247 – 268.

Abstract: The development of research areas, disciplines and sub-disciplines is hard to map; thus, researchers can often choose to what extent they want to represent it: either via the rhetoric of continuity or revolution. Using Hradec Králové (HK) as an example I demonstrate that a number of sociolinguistic findings are relevant across different research paradigms. I present an overview of the urban speech studies carried out by B. Dejmek (esp. Dejmek, 1981 and 1987) and the interactional studies arising since the 1990s. I discuss the issue of research on multilingualism and superdiversity in the city. Finally, I report on my own research on the linguistic landscape of HK and introduce and comment on the concept of the perception scale of the representation of individual languages. I sketch the development of sociolinguistic research as a fairly coherent whole, which is shaped by the linguistic reality, the shared knowledge of this reality and the researchers themselves, who reject or follow their predecessors. Hence, the presented coherent whole is not a mere expert construct – its formation can essentially be studied “turn-by-turn”, similarly to a conversation analyst studying individual turns in an ongoing interaction or in a dialogical network (see Nekvapil – Leudar, 2002).

Key words: research paradigms, variation studies, interactional studies, urban speech, multilingualism, linguistic landscape, city identity, Czech

ÚVOD

Vývoj vědních oblastí, disciplín a subdisciplín je jen obtížně mapovatelný, takže badatelé mají často na výběr, v jaké míře ho prezentovat pomocí rétoriky kontinuity nebo revoluce. Rétorika revoluce se vyznačuje odmítáním dosavadních přístupů k analýze sociálního dění, neboť toto dění prezentuje jako zásadně odlišné od sociálního dění dosavadního – zcela jiné sociální dění podle této logiky vyžaduje zcela jiné teoreticko-metodologické přístupy, což v případě sociolingvistiky je dnes spojeno hlavně s aplikací nového konceptu superdiverzity, s jeho transformačním po-

¹ Výzkum a práce na tomto článku byly podpořeny projektem Progres 4 – *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*. Za cenné komentáře a podněty děkuji Mariánu Slobodovi.

tenciálem v společenských vědách obecně a v sociolingvistice zvláště.² Oproti tomu tento článek vyznává spíš rétoriku kontinuity – ta samozřejmě není tak efektní jako rétorika revoluce, nepřitahuje tolik pozornosti, nicméně v poslední době i ona získává na síle (srov. např. Coulmas, 2018, zejm. s. 19). Za zmínku stojí i to, že nutnost zakládat „novou sociolingvistiku“ nedávno zpochybnili Susan Fox a Devyani Sharma (2018), autorky, které své výzkumy uskutečnily paradoxně v kolébce superdiverzity v Londýně.

V tomto článku se budu věnovat sociolingvistické situaci v jednom východočeském městě. Na konkrétním a detailně analyzovaném příkladu Hradce Králové si budeme moci uvědomit, jakými peripetiemi sociolingvistika procházela či prochází, v jaké míře jsou pro ni určující její anglozápadní východiska a co všechno by sociolingvisté měli absorbovat či vzít v úvahu, má-li sociolingvistika postupně nabývat globální rozměr, jak o to programově usilují Dick Smakman a Patrick Heinrich (2015; 2018).

VÝZKUM MĚSTSKÉ MLUVY V ČESKÉ REPUBLICE A V HRADCI KRÁLOVÉ (HK)

Výzkum městské mluvy v České republice byl organizován od 60. let minulého století v souvislosti s prací na rodícím se *Českém jazykovém atlase*. Výrazným stimulem zde byl programový článek předního českého dialektologa Jaromíra Běliče, v kterém se zabýval specifičností výzkumu městské mluvy (viz Bělič, 1962). Bělič zde požadoval, aby se městská mluva zkoumala všestranně, tj. nejen na úrovni fonologické a morfologické, jak tomu bylo v tradiční, rurálně orientované dialektologii, ale i na úrovni syntaktické a lexikální a v souvislosti s lingvistickým výzkumem města anticipoval změny ve výzkumné metodologii. Podobně jako William Labov (1966) považoval J. Bělič za zásadní, aby byla mluva konkrétního města charakterizována z hlediska „sociální a stylistické stratifikace“ (Bělič, 1962, s. 572). Připomeňme si, že podle pozdějšího vyjádření samotného Labova, jeho vlivná práce z r. 1966 *The Social Stratification of English in New York City* „might have been more accurately called *The Stylistic and Social Stratification of English in New York City*“³ (Labov, 2006, s. 397). Běličův článek podnítil řadu výzkumů jazykové situace v menších i větších českých městech, i když i ty se většinou omezily na úroveň fonologickou a morfologickou. Poznamenejme rovněž, že pro jejich design byl rozhodující spíš český teoreticko-metodologický kontext, spjatý s funkčně-strukturním přístupem Pražské školy, než Labovova monografie, přestože ta byla v České republice brzy dostupná a čeští odborníci se o ní mohli dovědět i z obsáhlé recenze Slavomíra Utěšeného (1968); nepřekvapí proto, že v některých aspektech na ni nebo na jiné variacionistické práce přece jen navazovali.

² K ambicím a interdisciplinárnímu záběru tohoto konceptu viz Creese – Blackledge (2018). K jeho aplikaci na situaci v České republice viz Sloboda (2016).

³ „mohla být přesněji nazvána *Stylové a sociální rozvrstvení angličtiny v New Yorku*“ (překl. J. N.).

K nejaktivnějším českým výzkumníkům městské mluvy patřil Bohumír Dejmek, který své empirické výzkumy zahájil obsáhlou monografií o šestitisícovém městě Přelouč, která vznikala v letech 1962 – 1971. Dejmkův výzkum koordinoval výše uvedený Jaromír Bělič a probíhal v součinnosti s předními pražskými dialektology podílejícími se na práci na *Českém jazykovém atlase* (viz Dejmek, 1976, s. 1). I když na rozdíl od tradiční dialektologie i jazykového zeměpisu B. Dejmek ve svém výzkumu systematicky užíval kvantitativní metody, malý počet hlavních informátorů autorovi v zásadě neumožnil získat spolehlivé poznatky o vlivu sociálních proměnných na míru užívání hláskových a morfologických variant. Není však bez zajímavosti, že to ho naopak přivedlo ke komentování jazykového chování jednotlivých informátorů, jak je zřejmé např. z tohoto komentáře: „Informant č. 8, zdravotní sestra, temperamentní, energická, mluví s pacienty i s lékaři, bez ohledu o koho jde, velmi bezprostředně, „jak jí zobák narost““ (Dejmek, 1976, s. 195).

V r. 1974 začal B. Dejmek zkoumat hláskové a morfologické variování městské mluvy v HK (viz Dejmek, 1986, s. 109) a věnoval jí dvě monografie (Dejmek, 1981 a 1987). Nejobecnějším cílem Dejmkova výzkumu o mluvě v HK bylo přispět k poznání probíhajících změn v českém jazyce na příkladu vývoje městské mluvy v jednom konkrétním, na české poměry velkém městě. Dejmek se připojil k řadě badatelů, kteří se snažili ukázat, že tento vývoj je zčásti podmíněn sociálními faktory, odtud i jeho zájem o korelaci jazykových a sociálních proměnných a také o sociolinguvistickou metodologii (hlavně v souvislosti s metodologií cituje práce W. Labova; viz Dejmek, 1980, s. 55; Dejmek, 1981, s. 16, 18; Dejmek, 1987, s. 13). První z uvedených Dejmkových knih o Hradci Králové zvažovala působnost těchto sociálních faktorů: pohlaví, regionální původ (ze starého města, tj. někdejšího centra, a z předměstí), sociální zařazení (dělník, zřízenec, živnostník, ve vyšších službách, v domácnosti), vzdělání (základní, nižší střední, úplné střední a vyšší). Povšimněme si, že mezi sociálními proměnnými není „třída“ – tento pojem měl v Dejmkově době, tj. v komunistickém Československu, specifický význam, odvozovaný z dobové teorie marxismu-leninismu, a byl obtížně operacionalizovatelný pro účely empirického výzkumu. Připomeňme, že „třída“ patřila k problematickým proměnným také u samotného Labova i u jiných variacionistů. Pokud jde o korelaci sociálních a jazykových proměnných, Dejmkovo nejpřesvědčivější zjištění, statisticky signifikantní, bylo to, že variování řady jazykových jevů je podmíněno různou úrovní vzdělání, konkrétně že „jevy oblastní a dialektické mají s růstem vzdělanosti tendenci ustupovat“ (Dejmek, 1981, s. 111).

Po dokončení výzkumu nejstarší generace v r. 1978 přistoupil Dejmek k výzkumu generace nejmladší, tj. žáků základní školy a gymnázia (Dejmek, 1987). Uvažované sociální faktory se týkaly otce a matky žáka: jejich pohlaví, sociální zařazení (tentokrát pouze s kategoriemi dělník a zaměstnanec), regionální původ a vzdělání. Jedna z typických oblastních jazykových variant (akuz. = nom. pl. mask. subst. živ.

-i, viz např. ve větě *má dva kluci*) vykazala v Hradci Králové silnou korelaci s faktorem vzdělání a sociální zařazení (vyšší výskyt v případě nižšího vzdělání, resp. dělnického povolání). Jiné dvě varianty typické pro místní region (dat./lok. sg. mask. subst. živ. -oj, viz např. ve výrazu *bratroj* a instr. sg. fem. subst. -ej, viz např. ve výrazu *ulicej*) vykazaly spíš slabou souvislost se zkoumanými sociálními faktory (k tomu ještě níže).

Bylo by ovšem chybou probírat obě Dejmkovy monografie pouze odděleně, neboť představují v zásadě *jeden synchronně orientovaný výzkum*, i když realizovaný v průběhu více než deseti let. Z toho plyne, že Dejmkovy monografie jako celek poskytují i sociální proměnnou věk. Dejmek porovnal jazykové variování nejstarší a nejmladší generace v případě 14 jazykových proměnných. Na tomto základě dospěl k závěru, že jsme svědky ještě většího posunu k nespisovné nivelizované češtině (obecné češtině), než signalizoval výzkum nejstarší generace, a silného ústupu oblastních a nářečních variant (Dejmek, 1987, s. 66, 67).

Vrátíme se nyní k třem výše uvedeným morfologickým variantám, neboť jim věnuje B. Dejmek zvláštní pozornost (Dejmek, 1987, s. 68 a 82). Je zřejmé, že jim přiřítá v komunikačním chování obyvatel HK indexickou hodnotu. Zatímco – v souladu s tím, co jsem uvedl výše – akuzativní, resp. nominativní forma -i (viz *kluci*) indikuje nižší míru vzdělání mluvčího („nevzdělanost“), instrumentální forma -ej (viz *ulicej*) a v menší míře také dativní a lokální forma -oj (viz *bratroj*) mají identitotvorný potenciál, jsou znakem příslušnosti k městu (proto ani nepřekvapuje, že jejich užívání se výrazně neodlišuje podle generací).

O řadu let později vydal B. Dejmek folkloristicky založenou brožuru *Starý Hradec vypravuje* (Dejmek, 1998), v níž publikoval souvislé fragmenty z vyprávění, která elicitoval v 70. letech jako data od příslušníků nejstarší generace (to také v něm připomíná aktivity W. Labova, kterého zajímavost sociolingvistických dat, která získal od svých respondentů, přivedla už v 60. letech k osobitému studiu orálních narativů). Vyprávění, prezentovaná s prvky lokální fonologie a morfologie, jsou v Dejmkově knize doprovázena dobovými fotografiemi. Výběr vyprávění je motivován snahou přispět k vytváření identity města. V této souvislosti za zmínku stojí i výklad vyprávěčů o užívání slova *votrok*, které se stalo kolokviálním označením pro obyvatele Hradce Králové (část tohoto výkladu byla umístěna i na obálku Dejmkovy knihy o mluvě nejstarší generace v HK). *Votrok* obsahuje na počátku protetické v-, nespisovný rys charakteristický pro obecnou češtinu, hojně užívanou ve městě. Spisovná podoba je *otrok* – systémový jazykový prvek v tedy posloužil k fixaci nového významu, charakteristického pro městskou mluvu v HK.

Monografie *Historie a současnost Hradce Králové ve jménech ulic* (Dejmek, 1993) poskytuje materiál pro historickou sociolingvistiku města. Názvy ulic jsou tu utříděny podle jejich významové motivace a ta je korelována s historickými etapami rozvoje města (Dejmek, 1993, s. 31). Vyčerpávající historie pojmenovávání každé jednotlivé ulice (víc než 500 objektů) umožňuje analyzovat dopad společenských

revolucí do této sémiotické oblasti. To se nabízelo po pádu komunistického režimu pro analýzu změn v pojmenovávání ulic – tyto změny se po r. 1989 překvapivě příliš neorientovaly na ikonické znaky (podle této strategie např. dlouhá ulice by se nazvala *Dlouhou*), ale opět na názvy motivované ideologicky (např. z *Leninovy* ulice či náměstí se stávají *Masarykova* ulice či náměstí) (srov. Nekvapil, 2000, s. 168).

Z toho, co jsem uvedl, je zřejmé, že podobně jako v případě labovovského variacionismu východiskem výzkumů městské mluvy v českých podmínkách byl monolingvismus, jinými slovy orientace na studium užívání *jednoho* jazyka dominantního ve společnosti; v české společnosti tomuto přístupu dlouhodobě napomáhalo to, že jazyku je ve střední Evropě připisována národotvorná funkce – „národní jazyk“ je proto výzkumný objekt, na který se primárně zaměřuje pozornost národních výzkumných institucí. To samozřejmě neznamená, že v Dejmkových pracích bychom nenašli zmínky o jiných jazycích než o češtině – např. registruje vliv němčiny na uliční názvosloví během německé okupace v r. 1939 – 1945 (Dejmek, 1993, s. 16, 35) nebo ho jeho nejstarší respondenti informují o tom, že mluvená němčina se v Hradci Králové užívala ještě po první světové válce (Dejmek, 1998, s. 88, 91), nebo si všimá, že někteří otcové a matky jeho nejmladších respondentů pocházejí ze Slovenska, což ovlivňuje podobu češtiny v rodině (Dejmek, 1987, s. 72). Tato témata jsou však na okraji Dejmkova odborného zájmu, daného horizontem institucionálního bohemisty. Směrodatné je samozřejmě to, že užívání jiných jazyků než češtiny v HK nevěnoval pozornost ani nikdo jiný. Ve studii Oldřicha Uličného (1966), ambiciozním projektu, který vyrostl z pozorování jazykové situace v HK a téměř o deset let předcházел královéhradecké výzkumy Dejmkovy, se sice objevila proměnná národnost, ale zcela marginálně a co je podstatné, projekt nebyl realizován.⁴ Absence sociolingvisticky orientovaného výzkumu městského multilingvismu byla charakteristická v zásadě pro celé české území.⁵

Otázkou samozřejmě je, zda tento přístup byl jen důsledkem většinového výzkumného paradigmatu nebo nepřítomnosti samotného multilingvismu ve městě po druhé světové válce. I když byl HK výrazně českým městem, žili v něm také příslušníci národnostních menšin, z nichž některé zachytilo pravidelné sčítání lidu či jiné statistiky; z těchto zdrojů je zřejmé, že ve městě kromě etnických Čechů žili také Slováci, Ukrajinci, Rusíni, Rusové, Poláci, Maďaři, Němci a Romové. O jazykovém chování těchto etnických skupin však lze jen spekulovat, neboť mezi lety 1970 – 1991 celostátní census nezjišťoval ani údaje o mateřském jazyce obyvatel. Mluvčí jiných jazyků nebyli však jen členové tradičních národnostních menšin majících české občanství. Autor tohoto článku, žijící v Hradci Králové od r. 1963, byl sám svědkem užívání řady

⁴ Za zmínku stojí, že O. Uličný o tomto kolektivním projektu referoval na památné konferenci *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny* v r. 1965 (viz Uličný, 1965/2007). Zde zmiňuje i aktivitu B. Dejmku.

⁵ Výjimkou zde byl výzkum komunikace ve velkých podnicích v městské aglomeraci na Ostravsku. Publikován byl na počátku 90. let (viz Davidová – Bogoczová – Jandová, 1991).

jazyků v tomto městě. Na základě různých zdrojů, včetně osobní zkušenosti, lze zrekonstruovat a schematicky vystihnout některé složky tehdejšího multilingvismu (repertoár užívaných jazyků a jejich mluvčích) v Hradci Králové takto:

- polština (rezidenti, turisté, pracovníci z Polska, akademické kontakty)
- angličtina (studijní programy v angličtině na lékařské fakultě, zahraniční studenti)
- slovenština (rezidenti, studenti, turisté)
- romština (rezidenti, migranti ze Slovenska)
- ruština (turistické skupiny, rezidenti, sovětsí vojáci)
- němčina (rezidenti, turisté, výměny žáků a studentů)
- vietnamština (pracovníci z Vietnamu)
- maďarština (rezidenti, migranti ze Slovenska)

Toto schéma vystihuje v zásadě situaci v posledních dvou desetiletích existence komunistického Československa, zhruba 1968 – 1989, a nechává stranou výuku jazyků (k té viz Neustupný – Nekvapil, 2003 – tam je ovšem výchozí perspektivou celá země). Schéma samozřejmě nevystihuje ani to, že uvedené jazyky v různé míře užívali i rodilí mluvčí češtiny a naopak rodilí mluvčí těchto jazyků v různé míře užívali češtinu.

OD VARIACIONISMU K INTERAKČNÍM STUDIÍM

Po společenské změně v r. 1989 se začaly v české lingvistice výrazněji prosazovat výzkumné přístupy, které přicházely ze západních zemí.⁶ Hlavně v návaznosti na konverzační analýzu vznikly studie o různých aspektech interakcí, které se odehrávaly v Hradci Králové. Žánrově lze tyto interakce charakterizovat jako ptaní se na cestu (viz Zeman, 1999), komunikace v prodejním kiosku (viz Nekvapil, 1997), obacení na víru jako komunikační problém (viz Sherman, 2007).

Ptání se na cestu

Kolekce drobných studií editovaná Jiřím Zemanem (1999; viz i Nekvapil – Zeman, 2000) v zásadě řešila konverzačněanalytický problém, jak se v běžné interakci „formuluje místo“ (Schegloff, 1972 byl v kolekci citovanou autoritou). Šlo o rozhovory jako

⁶ V jaké míře se to dělo, je výzkumným tématem, kterým se dosud nikdo systematicky nezabýval. Nejde jen o to, v jaké míře přibývalo vlivů ze západních zemí, ale komplementárně v jaké míře ubývalo vlivů z někdejšího Sovětského svazu a zemí s ním spjatých. Dobrým indikátorem by např. mohla být recepce klasických prací ruského lingvisty B. A. Larina o městské mluvě (Larin, 1928a, Larin, 1928b), na něhož odkazuje i Dejmek (1980, s. 55; 1981, s. 15; 1986, s. 122). Řadu relevantních informací týkajících se výzkumného zaměření lingvistických institucí a jednotlivých odborníků v Hradci Králové obsahuje Zemanova monografie o zdejší pobočce Jazykovědného sdružení (Zeman, 2015).

A: dobrý den, prosím vas, já hledám nádraží.

B: no tak to můžete takhle touletou ulicej, (.) ...

(Zeman, 1999, s. 45; mírně upraveno)

I když výzkumné cíle autorů byly inspirovány agendou konverzační analýzy, povšimli si, že „shromážděný materiál je vhodný i pro studium toho, jaké variety češtiny se používají v komunikaci neznámých lidí, z nichž jeden je „cizinec“ a jeden „domorodec“ – v transkriptech vidíme, že vedle prvků obecně českých se v Hradci Králové může uplatnit prvek vyložený regionální, a to i v mluvě mladé generace: viz *touhle ulicej*“ (Nekvapil – Zeman, 2000, s. 31).

Tvrzení o regionální povaze tvaru *ulicej* podpořili J. Nekvapil a J. Zeman odkazem na B. Dejmka (1981) a (1987) a v zásadě tak potvrdili jeho závěr o nadgeneračním užívání tohoto tvaru (viz výše).

Jiným druhem návaznosti na Dejmkovu dílo je rovněž vysvětlení autorů, proč informátoři při popisování cesty užívají poměrně málo názvů ulic. Odvolávají se na Dejmka (1993), který doložil rozsáhlé změny v názvech královéhradeckých ulic včetně opětovného zavádění ideologicky motivovaných názvů po společenské změně v r. 1989 – nedostatečné posílení ikonického charakteru uličního názvosloví podle autorů bránilo efektivnímu užívání názvů ulic v každodenní komunikaci (Nekvapil – Zeman, 2000, s. 34).

Komunikace v prodejním kiosku

Má studie (Nekvapil, 1997) pracuje s daty nahranými v jednom malém obchodě v Hradci Králové, konkrétně jde o interakce mezi prodávacem a zákazníky. Studie je věnována komparativní analýze presekvenčí, zejména žádacích a oznamovacích (referenčními autoritami jsou tu mimo jiné Stephen C. Levinson a opět Emanuel A. Schegloff). Její závěry se týkají shod a rozdílů ve stavbě amerických a českých presekvenčí. Data užívaná ve studii jsou uvozena takto: „Empirically, my research is based on the analysis of service encounters recorded in a small Czech shop in autumn 1995.“⁷ (Nekvapil, 1997, s. 444). Povšimněme si, že tento výzkum je v článku (viz i jeho název) prezentován jako analýza českých rozhovorů, nikoli jako rozhovorů odehrávajících se v HK.

V tomto okamžiku narážíme na zajímavý teoreticko-metodologický problém, který v zastřené podobě existoval i v případě Dejmkových monografií: jsou jeho zjištění o městské mluvě nějak specifická pro městskou mluvu v Hradci Králové? Nebo spíš v jaké míře specifická jsou? Sám Dejmek navrhoval odlišit od sebe, co je specifické (a) pro každé město (ve srovnání s venkovem) a (b) pro jednotlivá města (Dejmek, 1978). Specifičnost mluvy jednotlivých českých měst je dána – vedle řady jiných faktorů – jejich rozdílnou geografickou polohou na mapě dialektů češtiny. To

⁷ „Pokud jde o empirickou stránku, můj výzkum je založen na analýze nákupních rozhovorů nahraných v malé české prodejně na podzim roku 1995“ (překl. J. N.).

platí v případě roviny fonologické a morfologické, ale jak to bude v případě komplexnějších jazykových rovin a jak v případě konverzačních struktur? B. Dejmek signalizuje lokální zakotvenost svých výzkumů už přímo v názvech pěti monografií, které publikoval: první z nich obsahuje geografické jméno „Přelouč“ a v dalších čtyř se objevuje „Hradec (Králové)“.

Zajímavé je, že „Hradec Králové“ figuruje i v titulu souboru studií o ptaní se na cestu (formulování místa), i když bylo možné předpokládat nadlokální platnost jejich zjištění, tj. platnost pro „češtinu“ jako takovou, resp. českou kulturu.⁸ Jedním z možných vysvětlení je to, že uvádění směru, resp. popisování cesty je založeno na prvcích specifických pro konkrétní město, jako jsou názvy budov (supermarketů, institucí) nebo ulic (viz výše), tj. na místním „laickém zeměpisu“. Taková souvislost však samozřejmě chybí u formulování presekvencí. Ale i v jejich případě lze v publikovaném materiálu zaregistrovat rysy charakteristické pro městskou mluvu v Hradci Králové – místní jména a obecnou češtinu.

Ukážeme si to na jednom příkladu. Prezentuji ho tak, jak byl uveden v citovaném Nekvapilově článku. B je žertující prodáváč, A je zákaznice:

T1 B: You know what they said on TV. You don't? (3s) What they said on TV. (1s) About that (.) about this shop.

T2 A: I don't know.

T3 B: At Střelák round the corner there is a shop with cottage cheese. (2s)
(Cz. Na Střeláku za rohem máme konzum s tvarohem)

T4 A: ((laughter)) I haven't heard that.⁹ (Nekvapil, 1997, s. 444 – 445)

Tento úryvek obsahuje místní název *Střelák*, použitý v obecněčeské podobě; spisovná forma je *Střelnice* (celý název *Kulturní dům Střelnice*).

Analyzovaná data jsou tedy lokálně zakotvena. Ale na rozdíl od všech ostatních prací, kterými jsem se zabýval výše, konstatuji tuto jejich vlastnost teprve nyní. V článku z r. 1997 nebyla tato jejich vlastnost vůbec tematizována, neboť autorův systém výzkumných relevancí byl jiný. Narazili jsme tedy na případ, kdy teprve pozdější výzkumná agenda odhaluje nějaký zajímavý aspekt minulého výzkumu. Podstatné je to, že minulý výzkum může být aktuálním výzkumem s prospěchem využit.¹⁰

⁸ E. A. Schegloff (1972) v zásadě uvažuje ještě obecněji, primárně ho zajímají „formální struktury“ a jen výjimečně připouští, že jeho zjištění by mohla být vázána na americkou společnost či západní kulturu. Také jeho data lze lokalizovat jen zčásti a na dosti obecné úrovni (nejspécifičtější geografické lokalizace jeho dat jsou „a midwestern city“ and „a western city“ – implicitně v USA; s. 118).

⁹ Vtipnost žertu v replice T3 není ani tak dána propozičním obsahem toho, co mluvčí B řekl, jako spíš tím, že je tento obsah v českém originále zveršován – viz text v dvojitéch závorkách.

¹⁰ V rámci variačního paradigmatu toto dokládá i Jan Chromý (2017), který pro účely svého nedávného výzkumu „přepočítává“ relevantní data z Dejmkových studií (Chromý, 2017, s. 81 – 83). Takové využití Dejmkových studií se nabízí proto, že Dejmek (1981, 1987) publikoval v úplnosti jazyková data za každého jednotlivého informanta, i když byl samozřejmě primárně orientován na korelaci kategorií jazykových a *sociálních*.

Obracení na víru jako komunikační problém

Podobně jako J. Nekvapil (1997) pracuje s daty získanými v Hradci Králové i Tamah Shermanová, která se věnuje různým komunikačním aspektům obracení na víru (viz Sherman, 2007, 2010, 2015). Autorka prezentuje interakce mezi misionáři a místními obyvateli nahané v tomto městě jako charakteristické pro Českou republiku, jako „the Czech case“ (Sherman, 2015). Tento její přístup je však víc než jen prezentační „upscaling“, neboť ho zabudovala do designu výzkumu, v němž volba HK je zdůvodněna snahou zkoumat obracení na víru v „průměrném českém městě“ (Sherman, 2007, s. 59). Ačkoli autorčina výzkumná agenda vychází hlavně z etnometodologie (konkrétně konverzační analýzy a členské kategorizační analýzy), je její výzkum relevantní i pro poznání toho, jaké variety češtiny užívají američtí misionáři a místní obyvatelé; a protože v rozhovorech se objevují také sekvence anglické, lze výzkum Shermanové brát i jako příspěvek k poznání postkomunistického multilingvismu v Hradci Králové, multilingvismu způsobeného globálním jevem obracení na víru. Uvedeme si jeden příklad dokládající misionářskou aktivitu „oslovování lidí na veřejnosti“. M je americký misionář, C je místní český mluvčí. (citováno z Sherman, 2010, s. 1005n.):

1. M: uh prosím vás mohli bychom mluvit s vámi?
2. C: já spěchám
3. M: ((fast)) no my taky spěcháme jenom my jsme tady jako
4. dobrovolníci misionáři ze církve ježiše krista, a tady my nabízíme několik uhm
5. služeb, například my tady učíme zdarma angličtinu nevím jestli umíte
6. anglicky náhodou nebo jestli
7. znáte někoho
8. C: umím trochu ((laughs))
9. M: yeah? domluvíte se?
10. C: domluví
11. M: yeah? ((slowly)) what is your name?
12. C: my name is ladislava
13. M: d- well nice to meet you.

Pokud jde o češtinu užívanou v rozhovorech, američtí misionáři se orientují na užívání spisovné češtiny, k čemuž je instruují materiály, které mají k dispozici od své vysílající organizace (Sherman, 2010, s. 987). Vedle spisovných tvarů však často užívají i prvky obecné češtiny, nikoli však vyloženě regionální identitotvorné prvky, na které poukazuje B. Dejmek (1987) a které zaregistrovali i J. Nekvapil a J. Zeman (2000). Pokud jde o češtinu Čechů, ti hodně akomodují k formám češtiny užívaných misionáři, což znamená, že ani oni neužívají vyloženě regionální prvky. V rozsáhlé příloze transkribovaných dat v disertaci T. Shermanové (2007, s. 272 – 352) není ani jediný výskyt těchto tvarů.

Intermezzo: identita města

Dřív než přistoupím k mému vlastnímu aktuálnímu výzkumu, je dobré se zamyslet nad povahou výzkumů, kterými jsem se zabýval výše. Celkově je jejich objem úctyhodný a Hradec Králové se ze sociolingvistické perspektivy opravdu může jevit jako „nejlépe prozkoumané město v České republice“ (Nekvapil, 2018). I když na tomto tvrzení chci trvat, je třeba si uvědomit, že Hradec Králové vystupuje v uvedených výzkumech ve dvou různých polárních funkcích: 1. jako jedinečné místo se specifickou identitou, 2. jako místo reprezentující pouhý exemplář typu město. Výzkumy, které jsem analyzoval výše, lze pak rozdělit takto:

- a) Studie se silnou orientací na identitu města (práce Dejmkovy)
- b) Studie se slabou orientací na identitu města (Zeman, 1999)
- c) Studie, které se na identitu města neorientují (dokonce i takové, které zakrývají konkrétní identitu města) (práce T. Shermanové)

K tomu dvě poznámky. Zprv, skrývání identity města nebývá motivováno jen sociální konstrukcí výzkumu, ale i snahou o anonymizaci dat. Zadruhé, pro vyjadřování identity jsou patrně některé jazykové či komunikační fenomény použitelné více a některé méně. Jak jsme viděli, k nejvíce využívaným patří jevy z roviny fonologické a morfologické a především na ně se soustředily výzkumy Dejmkovy.

Na identitě Hradce Králové však jeho obyvatelé samozřejmě „pracují“ i v jiných dimenzích, než je jazyk a komunikace. Velmi rozšířenou, populární mezi většinou obyvatel HK, je identita zakotvená v oblasti architektury, ztělesněná v sloganu „Hradec Králové – salon republiky“, tj. město z hlediska městské architektury pozoruhodné, unikátní, výstavní. Tato identita je podporována i institucionálně (např. propagačními materiály v různých jazycích, jejichž vydávání je podporováno městským úřadem).

K DNEŠNÍMU VÝZKUMU MULTILINGVISMU V HRADCI KRÁLOVÉ

Užíváním různých jazyků (včetně češtiny) v HK jsem se začal systematicky zabývat od listopadu 2018 a z následujícího roku pochází většina mých dat, tj. z období ještě před koronavirovou krizí. Data vznikla především jako výsledek průběžného zúčastněného pozorování interakcí v různých obchodech, restauracích a kavárnách; tato pozorování jsem následně písemně zaznamenal. To se týká i krátkých rozhovorů, které jsem vedl s různými aktéry v uvedených prostředích nebo přilehlých otevřených prostorech. V těchto rozhovorech (resp. interview) jsem nikdy nevystupoval v roli výzkumníka – nejčastěji by mohla být moje členská kategorie charakterizována jako „zvědavý zákazník“. Příležitostně jsem zaznamenával i interakce odehrávající se na ulicích a v parcích. Druhým datovým zdrojem jsou záznamy pozorování, nejčastěji fotografie, jazykové krajiny (více než šest set). Oba soubory dat jsou

často tematicky i aktersky propojeny (typicky rozhovor s majitelem či personálem obchodu, jehož štít nebo výlohu jsem vyfotografoval).

Pro interpretaci získaných dat je samozřejmě zásadní kontext. Ten může být konceptualizován různě a vždy jen selektivně. Kromě řady informací, které jsem čtenářovi poskytl průběžně už výše, je pro můj výklad relevantní statistický přehled cizinců žijících v okrese Hradec Králové. Povšimněme si, že tu nejde o samotné město Hradec Králové, ale o *okres* Hradec Králové. Strukturovaná statistika cizinců pouze pro HK zastarala, na druhé straně lze předpokládat, že údaje pro okres více-méně odpovídají poměrům v samotném městě. Nicméně rozdíl v počtu obyvatel okresu a samotného města zanedbatelný není – okres HK: 164 283 obyvatel, město HK: 92 939 obyvatel. Celkově k únoru 2020 žilo v okrese HK 6 235 cizinců, což představuje 3,8 % všech obyvatel okresu (nejpočetnější skupinou, čítající 2,5%, jsou občané Ukrajiny).¹¹

V následující tabulce uvádím nejpočetnější skupiny cizinců v HK podle jejich občanství, avšak jen ty, které přesáhly počet 100 (tj. 0,1 % všech obyvatel okresu HK).

Tabulka č. 1: Cizinci k únoru 2020 v okrese Hradec Králové

země původu	přechodně bydlící	trvale bydlící	celkem
Ukrajina	1063	1242	2305
Slovensko	513	555	1068
Vietnam	90	424	514
Polsko	57	132	189
Mongolsko	73	112	185
Maďarsko	147	7	154
Rusko	66	76	142
Rumunsko	117	14	131
Německo	70	36	106
ostatní			1441
celkem	3086	3149	6235

Zdroj: Český statistický úřad

Další relevantní makroúdaje přinášejí výsledky pravidelných sčítání lidu (viz už v mém výkladu výše). Jejich výpovědní hodnota je však snížena několika faktory: Nejnovější údaje jsou až z r. 2011, kdy byl proveden dosud poslední census. K dispozici jsou sice údaje o národnostech a mateřském jazyce obyvatel České republiky,

¹¹ Co do počtu cizinců je HK (resp. okres HK) o dost pod celostátním průměrem – k 29. 2. 2020 v České republice žilo 10 694 448 obyvatel, z toho 602 616 cizinců, což je 5,6 %.

ale problém je v tom, že svou národnost neuvedla asi jedna čtvrtina obyvatel. Uvádím proto jen údaje o mateřském jazyce, i když ani jejich výpovědní hodnotu nelze přeceňovat.

Tabulka č. 2: Obyvatelé okresu HK podle mateřského jazyka (k březnu 2011)

obyvatelé celkem	162 661	100,0 %
český jazyk	149 870	92,14 %
slovenský jazyk	1 828	1,12 %
ukrajinský jazyk	748	0,46 %
vietnamský jazyk	288	0,18 %
ruský jazyk	218	0,13 %
polský jazyk	186	0,11 %
maďarský jazyk	126	méně než 0,1 %
německý jazyk	97	
romský jazyk	74	
moravský jazyk	13	
znaková řeč	45	

Zdroj: Český statistický úřad

Relevantní pro objasnění multilingvismu v HK je i to, že podle Českého statistického úřadu studuje ve městě téměř 10 000 vysokoškoláků a z nich víc než jeden tisíc (10,5 %) tvoří cizinci (údaje ke konci r. 2019). Ve městě je celkem 7 fakult náležejících třem univerzitám, takže další z identit města, která je obecněji sdílená a propagována městským úřadem je „Hradec Králové – studentské město“.

PERCEPČNÍ ŠKÁLA ZASTOUPENÍ JEDNOTLIVÝCH JAZYKŮ V JAZYKOVÉ KRAJINĚ HK

K jazykové krajině města lze přistoupit z různých perspektiv. Jednou z nich je perspektiva návštěvníka města, který se v něm ocitne poprvé a prochází např. od nádraží do centra města a dál do jeho historického jádra, pozoruje architekturu ulic a jednotlivých domů či staveb a jeho pozornost upoutávají také různé obchody či restaurace včetně jejich sémiotického vzezření (nebo možná právě kvůli němu). Podobně jako architekturu ulic a staveb vnímá jazykovou krajinu víceméně synchronně, bez znalosti motivů stavitelů a majitelů obchodů, a všímá si, jaké prvky (stavební slohy či jazyky) ve městě převažují. Na základě takové procházky, lépe řečeno opakovaných procházek, které dělal autor této studie, často s fotoaparátem v ruce, lze sestavit „percepční škálu zastoupení jednotlivých jazyků v HK“. Postavení jazyků na této škále je dáno hlavně tím, jak často se lze s nimi na nápisích setkat, ale i tím, kde se tyto nápi-

sy ve městě vyskytují (centrum – periférie), a relevantní je i míra nápadnosti příslušných nápisů (velikost, design, barva apod.). Jde o první přiblížení k jazykové krajině města, pohled klouzající po jejím povrchu, ale je to dobrý analytický start, po němž mohou následovat další fáze, např. „hustší“ popisy založené na etnografii.

Percepční škála zastoupení jednotlivých jazyků v HK

- Velmi dominantní jazyk: (spisovná) čeština
- První z cizích jazyků, relativně častý: angličtina
- Málo frekventované jazyky: němčina, italština, francouzština, španělština, ruština, vietnamština, turečtina
- Výjimečný výskyt: čínština, latina, arabština, slovenština, slovinština, japonština
- Nepřítomné: polština, ukrajinština ...

Celkem jsem tedy v jazykové krajině HK zaznamenal 15 jazyků. V omezeném prostoru daném rozsahem tohoto článku budu nyní komentovat některé zajímavé aspekty této škály. Možná trochu překvapivě začnu s jazyky, které jsem označil jako nepřítomné. V jazykové krajině HK jsou samozřejmě nepřítomné tisíce jazyků, ale zde mám na mysli nepřítomnost, která je nápadná, a tudíž hodna vysvětlení.¹²

Přítomnost polštiny by bylo možné očekávat z řady důvodů: Královéhradecký kraj přímo sousedí s Polskem a HK je všehovšudy necelých 50 km od polské hranice. Hradecké turistické centrum nabízí a distribuuje propagační materiály o Hradci Králové mj. v polštině, což minimálně indikuje přítomnost nebo alespoň snahu o přítomnost polských návštěvníků ve městě. Existuje i polská verze místního magazínu Salon republiky (*Salon republiky. Hradec Králové, magazyn wolnego czasu*), jehož vydávání je podporováno městským úřadem. V HK či jeho okolí žije nevelká skupina polských občanů (nicméně je to čtvrtá nejpočetnější skupina mezi evidovanými cizinci, viz Tabulka č. 1). A v úvahu musíme vzít i menší skupinu rezidentů deklarujících polskou národnost nebo polštinu jako svůj mateřský jazyk (ti jsou obsaženi v čísle 186 v Tabulce č. 2); tato skupina – v zásadě ve stejném počtu – zde žije už po řadu desetiletí, je to tradiční národnostní menšina. Nepřítomnost polštiny v jazykové krajině HK není snadné vysvětlit a nejspíš pramení z nedostatečné atraktivity města pro návštěvníky z Polska, ať už se to týká zajímavosti ekonomické (nabízené zboží a služby) nebo turistické; v nějaké míře by to mohlo být způsobeno i strukturální blízkostí češtiny a polštiny, umožňující hlavně v mluvené komunikaci receptivní bilingvismus.¹³

¹² Inspiruji se zde etnometodologickou konverzační analýzou, kde nápadná, resp. signifikantní absence je pojem objasňující např. fungování párových sekvencí. Očekávání přítomnosti jazyka v jazykové krajině samozřejmě závisí i na míře znalostí, kterou má jedinec (včetně výzkumníka) o dané sociolingvistické situaci.

¹³ Na druhé straně ortografická vzdálenost mezi češtinou a polštinou, relevantní pro analýzu jazykové krajiny, je relativně značná (viz Heeringa et al., 2013).

Nepřítomnost ukrajinštiny v jazykové krajině HK je nápadná z poněkud jiných důvodů. Ukrajinci jsou nejpočetnější skupinou cizinců v HK (viz Tabulka č. 1) a podobně jako Poláci jsou i nepočetnou, nicméně tradiční národnostní menšinou v HK (viz už výše). Absence ukrajinštiny v jazykové krajině HK je nejspíš dána dvěma faktory: jednak značná část Ukrajinců používá v běžné komunikaci ruštinu, jednak ukrajinština má nízkou prestiž, což koresponduje s tím, že ukrajinští občané jsou většinou zaměstnáni v nízkopříjmových profesích. Propagační materiály o HK v ukrajinštině neexistují (ale je jich velmi málo i v ruštině).

V této souvislosti je dobré zmínit i slovenštinu, jejíž mizivé zastoupení (ne tedy úplná absence) by snad mohlo být interpretováno rovněž jako budící pozornost (doložen mám všehovšudy jeden nápis – pamětní desku připomínající aktivity slovenského buditele Ľudovíta Štúra v HK v r. 1840). Slovenští občané jsou sice druhou nejpočetnější skupinou cizinců v okrese HK a rovněž tradiční menšinou, ale jak na straně Slováků, tak na straně Čechů se stále vychází z komunikační tradice vytvořené v socialistickém Československu – jde zhruba o to, že díky strukturní blízkosti češtiny a slovenštiny si Češi a Slováci vzájemně dobře rozumějí (jsou receptně bilingvní), a tudíž slovenské nápisy v jazykové krajině Česka (podobně jako české nápisy v jazykové krajině Slovenska) jsou redundantní (srov. i Sloboda, 2020). Propagační materiály o HK ve slovenštině neexistují.

Některé nápisy jsou víceméně trvalou, stabilní součástí jazykové krajiny HK, jiné se v ní objevují jen krátce, dočasně. Míra stability nápisů v určité míře koreluje s jejich rozdílnými funkcemi. Permanentní nápisy označují většinou názvy obchodů, prodejních míst, kaváren či restaurací a slouží k jejich identifikaci, často v oficiální, ale mnohdy i v běžné komunikaci. Často to jsou zahraniční značky, např. *Body Basics*, *Keim Farben*, *Bianco e Nero*, nebo jako takové chtějí být vnímány. Identifikační funkci plní všechny jazyky zahrnuté ve škále s výjimkou slovenštiny. Až na češtinu a angličtinu tyto jazyky většinou indikují zemi, z níž příslušný produkt či služba pocházejí nebo s níž jsou tradičně spojovány, přičemž provozovatel nemusí vůbec být z příslušné země (např. prosekárna *Casa del Prosecco*, která nabízí italské šumivé víno, je provozována Čechy). Spíš jen výjimečně poukazují permanentní cizojazyčné nápisy k přítomnosti příslušné etnicity v HK (v případě vietnamských restaurací) a naopak řada jazyků užívaných v HK v jazykové krajině zastoupena není: např. mladí Arménci, kteří mezi sebou komunikují arménsky (v externí komunikaci mluví česky, rusky, případně i anglicky), provozují v centru města od počátku r. 2020 kebabárnu označenou pouze jednojazyčně jako *Armenian Kebab*. Řada jazyků se objevuje jako součást dvojijazyčného nápisu, většinou v kombinaci s češtinou nebo angličtinou (např. *La femme dámský obchůdek*; *Asian Bistro* 祝胃口好¹⁴). Není ani neobvyklé najít v nápisech míšení prvků dvou jazyků (např. *the Le nail bar*).

¹⁴ Jak je zřejmé z tohoto i předchozího nápisu, různojazyčné komponenty nápisů nemusí být významově ekvivalentní – čínský výraz 祝胃口好 (zhu weikou hao) znamená „přejeme/přeji dobrou chuť“.

Identifikaci uvedených zařízení pomocí cizích jazyků se mohou mluvčí v každodenní komunikaci vyhýbat (kvůli naprosté neznalosti těchto jazyků, z obavy o nesprávnou výslovnost, kvůli obtížnosti jejich začlenění do deklinačního systému češtiny¹⁵) a jejich identifikaci provádějí jinak – např. s odkazem na to, co se v tom kterém obchodu prodává či nabízí, v které ulici se nachází apod. O charakteru multilingvismu v každodenní komunikaci tak spíše vypovídají jazyky užívané v jiné funkci, totiž ve funkci operativní. Ve srovnání s nápisy identifikačními bývají nápisy sloužící této funkci často nějak časově omezeny: jsou vázané ke konkrétní události („event-related signs“ v terminologii Blommaerta, 2013) či vytvořené ad hoc („ad-hoc signs“). Takové nápisy např. informují o (dočasné) změně pracovní doby, otevření nebo zavření podniku, způsobech placení apod. Příkladem může být ručně psaný dvojazyčný česko-anglický nápis umístěný na dveřích indické restaurace: *Zvoněk / Ring the bell for pick-up*. Podstatné je to, že z patnácti jazyků existujících v jazykové krajině HK ve funkci operativní účinkují pouze dva: angličtina a čeština.

Čeština, ať už ve funkci identifikační nebo operativní, v jazykové krajině HK zřetelně dominuje a dodejme, že je to spisovná čeština. Nicméně i v případě češtiny jsme svědky určité variace, sociální i funkční. Variace vyplývající z nedostatečné kompetence, tj. variace nezáměrná, je charakteristická pro časově omezené nápisy vytvořené cizinci (např. Nepálci oznamují změnu pracovní doby své restaurace v posledním týdnu kalendářního roku: *31.12. – otevřeno od 11:00 – 18:00*).¹⁶ Variace záměrná, se stylistickými efekty, je charakteristická pro nápisy vytvořené rodilými mluvčími češtiny. Variace tohoto typu se odehrává na pozadí dlouhé tradice, totiž že ve veřejném prostoru se užívá (má užívat) spisovná čeština. Tlak této tradice je neobyčejně silný: není např. žádný strukturální důvod, proč neužít v nápisu *Riflové zboží* nebo *Levné knihy* obecněčeský tvar „riflový“, resp. „levný“, a tedy utvořit hypotetické nápisy *Riflový zboží* nebo *Levný knihy*. Ve stovkách (možná tisících) českých nápisech jsem ale v jazykové krajině HK narazil jen na dva nápisy odchylující se od této tradice.

Prvním z nich je *Rychlý kafe*, název malé kavárny v centru města, název, který odkazuje na její hlavní prodejní produkt, totiž kávu s sebou (viz Obrázek č. 2). Jazyková aktualizace, spíše charakteristická pro básnický jazyk, je dosažena obecněčeským tvarem „rychlý“ (na pozadí spisovného „rychlé“) a kolokviálním či obecně českým výrazem „kafe“ (na pozadí spisovného „káva“). Volba neobvyklého českého názvu podniku jde ruku v ruce s dalšími tvořivými verbálními artefakty, jako jsou názvy některých nápojů a zákusků, které se objevují v interiéru kavárny a někdy i na upoutávkovém stojanu na ulici. Do jazykové krajiny ulice však kavárna nápadně přispívá především černou tabulí, na kterou majitel v relativně pravidelných intervalech

¹⁵ Všechny tyto komunikační a jazykové problémy může různým vrstvám obyvatel působit např. výše uvedený nápis *Body Basics*.

¹⁶ Ortograficky *otevřeno*. Pověsimně si, že v celém nápisu, uvádějícím pracovní dobu pro každý den posledního prosincového týdne, lze variaci příslušného grafému přesně kvantifikovat – proměnná (e) se vyskytla, řečeno zcela formálně, v okolí ř- a -n 9x, z toho varianta e 5x a varianta é 4x. Viz Obrázek č. 1.

(v řádu týdnů) křídou píše vtipná rčení, životní moudra či citáty, např. angl. *I will start working when my coffee does* (viz Obrázek č. 3). Z hlediska charakteristiky multilingvismu v HK je podstatné to, že v této hravé funkci účinkují pouze nápisy české a anglické. Na mou otázku, zda lidi těmto anglickým nápisům rozumí, majitel kavárny (třicátník) řekl: „Ty jsou tam kvůli tomu, že hodně našich zákazníků jsou cizinci. A taky kvůli vzdělávání, protože angličtina je dneska hodně důležitá.“ Hravost je tedy motivována i (deklarovanou) edukací. Dodejme, že kavárna je orientována především na mladší klienty a mezi nimi je hodně studentů, a tedy i cizinců (viz výše); podnik existuje tři roky.

Druhým nápisem vymykajícím se z tlaku spisovného jazyka je název cestovní kanceláře *Votrok* (Obrázek č. 4). S tímto výrazem jsme se už setkali ve výkladu o Dejmkově knize *Starý Hradec vypravuje* (viz výše). Tento lokální nespisovný výraz (spisovná forma je „otrok“) se stal jedním z identitotvorných prvků města. „Votrok“ je obyvatel HK. Cestovní kancelář *Votrok* tedy svým názvem poukazuje k tomu, že je spjata s tímto městem; podnik existuje 17 let.

Jak název *Rychlý kafe*, tak název *Votrok* nejsou v české jazykové krajině HK o mnoho více než výjimky potvrzující pravidlo. Normativní tlak spisovné češtiny oba podniky sice prolamují, ale ne příliš, o čemž svědčí i to, že na svých webových a facebookových stránkách operují ve spisovném jazyce.

ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

Sociolingvistická situace v Hradci Králové je komplexní záležitost a jednotlivé výzkumy obnažují jen její určité aspekty. Sociolingvistická situace se samozřejmě vyvíjí a vyvíjejí se i teoreticko-metodologické přístupy, které jsou v základech těchto výzkumů. V tomto článku jsem se pokusil ukázat tuto vývojovou dynamiku jako jeden relativně koherentní celek. Ten je utvářen samotnou jazykovou realitou, jejíž hranice jsou vyznačeny identitou města, sdílenými poznatky o této realitě a samozřejmě výzkumníky, kteří mají svou výzkumnou agendu podmíněnou elementy dobových výzkumných paradigmat a kteří problematizují nebo s respektem navazují na práce svých předchůdců. Z toho plyne, že prezentovaný koherentní celek není pouhý expertní konstrukt – jeho formování lze v zásadě sledovat „repliku po replice“, podobně jako konverzační analytik sleduje jednotlivé repliky v probíhající interakci nebo v dialogické síti (Nekvapil – Leudar, 2002). Tento přístup ukázal, že řada poznatků má svou relevanci i napříč rozdílnými výzkumnými paradigmaty – variační výzkumy nejsou nezajímavé pro interakční studia a ta zase mohou zajímavě nasvítit jazykovou variaci. Jazyková variace je pozorovatelná i v jazykové krajině, variační výzkum se tedy ukazuje jako relevantní i pro studia jazykové krajiny, jedno z nejnovějších odvětví sociolingvistiky.¹⁷ Variační výzku-

¹⁷ Z jiné perspektivy toto dokládá B. Soukup (2020).

my mají význam pro studium utváření identity města, která je sama o sobě komplexní záležitostí a vyžaduje interdisciplinární přístup. Můj článek doložil, že potřeba po produkování identity města je vysoká (a koneckonců – reflexivně – identita města je předpokladem tohoto článku).

Zastavme se ještě u toho, co ukázal výzkum jazykové krajiny HK. Můj článek je dokladem zvyšující se sensitivity k jazykové, komunikační a sociokulturní diverzitě v České republice (viz Sloboda, 2016) a sám tuto diverzitu dokládá. V sociokulturní dimenzi je diverzifikace HK nejviditelnější na vznikání „etnických“ restaurací, bister, kiosků či barů a obchodů a prodejních míst specializujících se na specifické zahraniční zboží či služby; tato sociokulturní diverzifikace probíhá hlavně jako důsledek sociálních a ekonomických změn po pádu komunistického systému v r. 1989 a v HK se stává viditelnou zejména v průběhu posledních 15 let, tj. po vstupu České republiky do EU. Uvedená zařízení, restaurace a obchody, mají i svou dimenzi komunikační a jazykovou. 15 jazyků, které jsem našel v jazykové krajině HK, lze brát jako jeden z indexů jazykové (super)diverzity tohoto města. Relevance tohoto indexu však musí být kvalifikována poukazem na to, jak jsou tyto jazyky v jazykové krajině funkčně zatíženy. Můj výzkum ukázal, že polyfunkční jsou pouze čeština a angličtina; v operativní a hravé funkci je obtížné si v HK představit dokonce i němčinu, tj. jazyk ještě v 90. letech minulého století v České republice považovaný za mezinárodní a vyučovaný víc než angličtina. Obecnějším závěrem tedy je, že nápisy v jazykové krajině je třeba analyzovat i z hlediska jejich funkcí, a pokud jde o jazykovou krajinu v HK, poměrně bohatá jazyková diverzita je zde omezena jen na identifikační funkci (názvy restaurací, obchodů a podobných zařízení).

Dalším zjištěním je to, že v jazykové krajině HK výrazně dominuje spisovná čeština. Na ideologii spisovného jazyka jsou orientováni jak rodilí, tak nerodilí uživatelé češtiny (cizinci). Důsledkem je to, že diverzifikace češtiny v jazykové krajině HK je minimální.

Bibliografie

BĚLIČ, Jaromír: Ke zkoumání městské mluvy. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica*. (Slavica Pragensia IV), 1962, s. 569 – 575.

BLOMMAERT, Jan: *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes: Chronicles of Complexity*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters 2013. 127 s.

CHROMÝ, Jan: *Protetické v- v češtině*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017. 281 s.

COULMAS, Florian: *Urbanisation and linguistic multitude*. In: *Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience*. Eds. D. Smakman – P. Heinrich. London, New York: Routledge 2018, s. 12 – 24.

CREESE, Angela – BLACKLEDGE, Adrian (Eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity. An Interdisciplinary Perspective*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2018. 582 s.

DAVIDOVÁ, Dana – BOGOCZOVÁ, Irena – JANDOVÁ, Eva: *Využití jazyka při řízení pracovních kolektivů v ostravské průmyslové aglomeraci se zaměřením na zkoumání česko-slovensko-polské jazykové interference*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1991. 190 s.

DEJMEK, Bohumír: *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1976. 223 s.

DEJMEK, Bohumír: *Postavení městské mluvy v současné jazykové situaci*. In: *Naše řeč*, 1978, roč. 61, č. 4, s. 183 – 192.

DEJMEK, Bohumír: *Městská mluva – problematika sociolingvistická*. In: *Sborník Pedagogické fakulty v Hradci Králové XXXIV. Jazyk – Literatura – Metodika*, 1980, s. 47 – 57.

DEJMEK, Bohumír: *Mluva nejstarší generace Hradce Králové se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1981. 161 s.

DEJMEK, Bohumír: *Sociolinguistic aspects of research into urban speech*. In: *Reader in Czech Sociolinguistics*. Eds. J. Chloupek – J. Nekvapil. Prague, Amsterdam, Philadelphia: Academia, John Benjamins 1986, s. 106 – 122.

DEJMEK, Bohumír: *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1987. 151 s.

DEJMEK, Bohumír: *Historie a současnost Hradce Králové ve jménech ulic*. Hradec Králové: Gaudeamus 1993. 186 s.

DEJMEK, Bohumír: *Starý Hradec vypravuje*. Hradec Králové: Garamond 1998. 102 s.

FOX, Susan – SHARMA, Devyani: *The language of London and Londoners*. In: *Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience*. Eds. D. Smakman – P. Heinrich. London, New York: Routledge 2018, s. 115 – 129.

HEERINGA, Wilbert – GOLUBOVIC, Jelena – GOOSKENS, Charlotte – SCHÜPPERT, Anja – SWARTE, Femke – VOIGT, Stefanie: *Lexical and orthographic distances between Germanic, Romance and Slavic languages and their relationship to geographic distance*. In: *Phonetics in Europe: Perception and Production*. Eds. C. Gooskens – R. van Bezooijen. Frankfurt am Main: Peter Lang 2013, s. 99 – 137.

LABOV, William: *The Social Stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics 1966. 655 s.

LABOV, William: *The Social Stratification of English in New York City*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press 2006. 485 s.

LARIN, B. A. [Ларин, Б. А.]: *О лингвистическом изучении города*. In: *Русская речь: сборник статей*. Вып. 3. Л. В. Щерба (ред.). Ленинград: ACADEMIA 1928a, s. 61 – 75.

LARIN, B. A. [Ларин, Б. А.]: *К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок)*. In: *Известия Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена*, Вып. 1, 1928b, s. 175 – 184.

NEKVAPIL, Jiří: *Some remarks on item orderings in Czech conversation: The issue of pre-sequences*. In: *Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals*. Ed. B. Palek. Prague: Charles University Press 1997, s. 444 – 450.

NEKVAPIL, Jiří: Language management in a changing society. In: *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. Ed. B. Panzer. Frankfurt am Main: Peter Lang 2000, s. 165 – 177. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

NEKVAPIL, Jiří: On sociolinguistic situation in Hradec Králové, the best researched town in the Czech Republic. Předneseno na konferenci *Globalising Sociolinguistics: Communicating in the City*, 13–15 December 2018, Leiden University, Netherlands.

NEKVAPIL, Jiří – ZEMAN, Jiří: K verbální strukturaci Hradce Králové v každodenních rozhovorech. In: *Cahiers du CEFRES*, 2000, č. 18, s. 19 – 37.

NEKVAPIL, Jiří – LEUDAR, Ivan: Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2002, roč. 38, č. 4, s. 483 – 499.

NEUSTUPNÝ, Jiří V. – NEKVAPIL, Jiří: Language management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning*, 2003, roč. 4, č. 3&4, s. 181 – 366. [přetištěno in: *Language Planning and Policy in Europe*, Vol. 2: The Czech Republic, The European Union and Northern Ireland. Eds. R. B. Baldauf – R. B. Kaplan. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters 2006, s. 16 – 201.]. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

SCHEGLOFF, Emanuel A.: Notes on a conversational practice: Formulating place. In: *Studies in Social Interaction*. Ed. D. Sudnow. New York: Free Press 1972, s. 75 – 119.

SHERMAN, Tamah: “Obracení na víru” jako komunikační problém: situace prvního kontaktu / Proselyting in first-contact situations. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2007. 352 s. (nepublikovaná disertace).

SHERMAN, Tamah: Proselyting in first-contact situations as an instructed action. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2010, roč. 46, č. 6, s. 977 – 1009.

SHERMAN, Tamah: Behaving toward language in the Mormon mission: The Czech case. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 2015, č. 232, s. 33 – 57.

SLOBODA, Marián: Transition to super-diversity in the Czech Republic: Its emergence and resistance. In: *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries. Two Decades after the Regime Change*. Eds. M. Sloboda – P. Laihonon – A. Zabrodská. Frankfurt am Main: Peter Lang 2016, s. 141 – 183.

SLOBODA, Marián: Demarcating the space for multilingualism: On the workings of ethnic interests in a ‘civic nation’. In: *Working Papers in Language Management*, 2020, č. 4. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

SMAKMAN, Dick – HEINRICH, Patrick (Eds.): *Globalising Sociolinguistics: Challenging and Expanding Theory*. London, New York: Routledge 2015. 275 s.

SMAKMAN, Dick. – HEINRICH, Patrick (Eds.): *Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience*. London, New York: Routledge 2018. 242 s.

SOUKUP, Barbara: Survey area selection in Variationist Linguistic Landscape Study (VaLLS). A report from Vienna, Austria. *Linguistic Landscape*, 2020, roč. 6, č. 1, s. 52 – 79.

ULIČNÝ, Oldřich: O výzkumu městské mluvy v Hradci Králové. Předneseno na konferenci *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny, Združenie slovenských jazykovedcov pri Slovenskej akadémii vied*, 7. – 9. októbra 1965 (otištěno in: *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca* 6. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2007, s. 88 – 91.)

ULIČNÝ, Oldřich: Ke koncepci výzkumu běžně mluveného jazyka městského (městské mluvy) v Čechách. In: *Sborník Pedagogické fakulty v Hradci Králové III*, 1966, s. 155 – 170.

UTĚŠENÝ, Slavomír: Americká práce o variabilitě a stratifikaci mluvy velkoměsta. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 2, s. 197 – 203.

ZEMAN, Jiří (Ed.): Strukturace města ve verbální komunikaci: Poznámky z výzkumu Hradce Králové. Hradec Králové: Gaudeamus 1999. 48 s. (zvláštní příloha devátého ročníku časopisu Češtinář).

ZEMAN, Jiří: Padesát let pobočky Jazykovědného sdružení v Hradci Králové (1965 – 2015). Ústí nad Orlicí: Oftis 2015. 119 s.

Apendix

Obrázek č. 1: Nápis na dveřích indicko-nepálské restaurace Tandoor, prosinec 2018.

Obrázek č. 2: „Rychlý kafe“, září 2020.

Obrázek č. 3: Tabule na zdi kavárny Rychlý kafe, leden 2019.

Obrázek č. 4: Výloha cestovní kanceláře Votrok, červen 2020.